

ПАМ'ЯТЬ ПРО ТОТАЛІТАРИЗМ У МУЗЕЙНОМУ ПРОСТОРИ: ВАРІАТИВНІСТЬ ПІДХОДІВ

Історична пам'ять - це цілеспрямовано сконструйований засобами історичної політики відносно стійкий набір взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле певної групи, кодифікований і стандартизований у громадських, культурних, політичних дискурсах, міфах, символах, мнемонічних і комеморативних практиках¹. Після падіння комуністичних режимів в ряді країн Європи створені Інститути національної пам'яті як державні інституції, призначення яких полягає у збереженні історичної пам'яті і формуванні комеморативної політики. З її допомогою не лише впроваджуються й закріплюються певні зовнішні атрибути і символи, які пов'язані з минулим у традиційний спосіб, а пропонуються нові, незвичні для більшості форми й меседжі, особливого значення набуває передбачення можливих наслідків нововведень, вірогідної реакції різних груп суспільства².

Зокрема, 2002 р. було відкрито музей в Будапешті (офіційна назва – «Будинок терору»), розташований у приміщенні, де у 1940 – 1945 роках була штаб-квартира угорських фашистів, а в 1945 – 1956 роках – штаб-квартира таємної поліції Угорського комуністичного режиму. Музейний комплекс включає парк скульптур «Мemento» (у перекладі – «пам'ятай»), де візуально втілено пам'ять про тоталітаризм. Чи не найцікавіший експонат парку - «Чоботи Сталіна», які є фрагментом пам'ятника, знесеного 1956 р. як символ радянської присутності в Угорщині. У Німеччині створений Музей історії таємної поліції «Штазі». Колишня будівля КДБ Литви перетворена на Музей жертв геноциду та створено музейну експозицію «Грютас - парк». У приміщенні радянського музею «латиських стрільців» відкрито Музей окупації. Європейський досвід звільнення міського простору від візуальних маркерів комуністичної доби та створення так званих «музеїв комунізму» науковцями оцінюється неоднозначно, адже без розуміння історичного контексту молода людина не в змозі зрозуміти, символом чого є ці одноманітні скульптури у парку або кумачі на стінах музею. Через те парки та музеї комунізму перетворилися з культурно-просвітніх на суто туристично-комерційні об'єкти³.

Після проголошення незалежності України представники наукової спільноти, провідні історики пропонували розробити концепцію політики пам'яті, яка передбачала б заходи для засудження та унеможливлення не правових злочинних режимів⁴. На відміну від країн Східної Європи, радянська історична пам'ять в ментальності українського суспільства пустили глибоке коріння, тому заходи з декомунізації носили непослідовний характер. Наприклад, в Сумах пам'ятник В. Леніну (встановлений 1982 р., скульптор Е. Кунцевич, архітектори І. Ланько, А. Заваров) було перенесено 2000 р. на околицю міста, де він перебував у непристосованих умовах і був місцем стихійних зібрань і специфічного дозволу молоді прилеглих вулиць.

Проведення систематичної і послідовної політики з декомунізації, дерадянзації і дерусифікації стало можливим лише в умовах демократизації суспільства, об'єднання зусиль державних органів, представників наукової спільноти, громадськості. Стихійний демонтаж

¹ Касьянов Г.В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять /Г.В.Касьянов//Український історичний журнал. – 2016. №2. – С.135.

² Лисенко О.Є. Подолання «міфу війни», або від якої спадщини ми відмовляємося:науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70 – річчя перемоги над нацизмом і фашизмом) / О.Є.Лисенко // Український історичний журнал. – 2015. №2. – С. 17.

³ Ковалевська О. Звільнення простору. Декомунізація як деколонізація українських міст // О.Ковалевська // Український тиждень. – 2015. №47 (419) 27. 11 – 3.12.- С. 19-20.

⁴ Гирич І. Концептуальні проблеми історії України / І. Гирич // Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. – С.128

пам'ятників В. Леніну (так званий «ленінопад») розпочався наприкінці 2013 р., під час Євромайдану. В окремих випадках він здійснювався силами громадських активістів і супроводжувався частковим або цілковитим руйнуванням пам'ятників, деякі з них зникли. Після ухвалення у квітні 2015 р. законів про декомунізацію, зокрема, Закону України «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки», процес зміни топонімічних назв, демонтажу пам'ятників радянської доби набув масового характеру. В Сумській області станом на кінець 2016 року, було демонтовано 86 пам'ятників комуністичним вождям, з них 54 - пам'ятників В. Леніну, в цілому в Україні 2389 та 1320 пам'ятників відповідно⁵. Символи державної влади перетворювалися на комунальне майно з невизначеним подальшим призначенням. У процесі декомунізації постало питання про цивілізовані способи позбавлення міського простору від візуальних маркерів тоталітарного режиму.

За радянської доби мистецька творчість перебувала під постійним ідеологічним тиском, скульптура мала бути втіленням комуністичної ідеології, справляти потужний вплив як на індивідуальну, так і колективну свідомість суспільства. Основною метою «монументальної пропаганди» було не збереження пам'яті про події, а насадження певної ідеології та міфології, тому музейно-меморіальний простір наповнювали помпезні, мовчазні, гранітні, бронзові або мармурові монументи. Створювалися і відповідні форми комеморації: це переважно пам'ятники, барельєфи, пам'ятні дошки. Сучасні меморіальні простори західних країн багатогарні. Це не лише пам'ятники, йдеться про певний історико-культурний простір, різні засоби донесення інформації, створення майданчика для дискусії про історичні події та роздуми про майбутнє⁶.

Г. Касьянов виокремлює кілька моделей колективної історичної пам'яті залежно від їх ідеологічного спрямування, інституційних та дискурсивних практик і форм репрезентації. Зокрема, інклюзивну модель він описує як таку, що передбачає інтеграцію в єдиний меморіальний і символічний простір різних варіантів колективної історичної пам'яті та їх консолідацію в певний загальний наратив. Пам'ять про тоталітарні режими ХХ століття має ознаки такої інклюзивної моделі⁷.

На відміну від інших європейських країн, в Україні відсутній значний досвід створення музеїв тоталітаризму. Існує музей – меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» (м. Львів). У Тернополі, у приміщенні одного з корпусів технічного університету розгорнуто експозицію, яка складається, переважно, з радянських артефактів та тогочасних атрибутів, тому цей заклад є, скоріше, музеєм радянського минулого. Подібні за змістом експозиції музею радянського побуту у Запорізькому університеті, у Ніжинському педагогічному університеті, музею «Радянська школа» у Закарпатській області, деяких приватних колекцій. Вони відтворюють соціальний простір, особисте життя людини, яке, незважаючи на ідеологічний тиск, мало свої позитиви.

Символічно, що в рік століття жовтневого більшовицького перевороту та пам'яті жертв «великого терору» з ініціативи керівництва Українського Інституту Національної Пам'яті, за підтримки наукових та музейних працівників, у Києві засновано Музей монументальної пропаганди СРСР. Місцем розташування обрано колишню Виставку досягнень народного господарства з архітектурним ансамблем у стилі радянського монументалізму. Подібні проекти втілюються і на регіональному рівні: в одному з районів Одеської області створено «Парк радянських скульптур».

Для того, аби пам'ятники комуністичної доби, позбавлені колишнього ідеологічного навантаження, перетворити на форми політики пам'яті, необхідна продумана концепція та відповідний історико – культурний ландшафт. За таких умов вони можуть стати органічною частиною існуючих меморіально-музейних просторів. Згідно з науковою класифікацією

⁵ Кінець ленінізму // Український тиждень. – 2015. №47 (419) 27.11-3.12 – С. 24-25.

⁶ Ігор Пошивайло: «Спорудження помпезних і німих меморіалів – це радянська традиція». Спількувалася Ганна Трегуб // Український тиждень. – 2019. №6 (586) 8-14. 02. 2019. – С. 60-63.

⁷ Касьянов Г.В. Названа праця. – С.136

музеїв, заповідники – це музеї комплексного типу просто неба, що володіють особливою цінністю й отримали цей статус згідно з постановами урядових органів⁸. Статус заповідника передбачає особливий режим збереження й використання територій та об'єктів.

Наукові співробітники Державного історико-культурного заповідника в м. Путивлі ініціювали створення експозиції «Парк радянського періоду». Автором ідеї виступив директор Сергій Володимирович Тупик, куратором проекту – старший науковий співробітник Борис Олексійович Кирбаба. Заповідник у Путивлі включає, серед інших об'єктів, Музей партизанської слави та виставку військової техніки часів Другої світової війни в Спадщанському лісі в 15 км. від міста. Поблизу музею, на відкритому майданчику, розмістили близько 30-ти монументальних творів (пам'ятників, погруддів, скульптурних композицій), зібраних співробітниками заповідника на території Сумської та інших областей або наданих колекціонерами. Частина пам'ятників, зокрема, фігури С. Кірова та Й. Сталіна перебувають на реставрації. Найбільшим серед експонатів є пам'ятник В. Леніну (скульптор П. Мовчун, архітектор С. Кілесюк, 1985), який до недавнього часу знаходився на центральній площі м. Путивля. Вони оздоблені табличками із супровідною інформацією (місце, де перебував пам'ятник, дані про автора, час встановлення). На окремих стендах планується розмістити стислу історичну довідку про діячів комуністичного режиму. Таким чином, символічний ландшафт Спадщанського лісу поєднує різні засоби збереження історичної пам'яті про тоталітарні режими ХХ століття – комуністичний, фашистський, нацистський.

Питання про художню цінність пам'ятників належить до компетенції архітекторів та мистецтвознавців, адже художня школа реалізму є частиною мистецької спадщини ХХ століття. І навіть в умовах жорсткої уніфікації мистецького процесу інколи з'являлися твори, позначені оригінальністю творчого задуму та високою професійністю виконання. Наприклад, відомий скульптор, уродженець Сумщини І. Кавалерідзе створив новаторський пам'ятник В. Леніну в м. Шостці у вигляді агітаційного комплексу, який, на жаль, не зберігся та пам'ятник «Розкутий прометей» у Ромнах⁹. Отже, у майбутньому експонати можуть бути предметом досліджень істориків та мистецтвознавців. В даний час відбувається розробка концепції та змістовного наповнення експозиції, у тому числі радянськими артефактами другої половини ХХ століття. Йдеться як про типові зразки радянського символізму (прапори, вимпели, відзнаки, зразки наочної агітації тощо), так і про унікальні, наприклад, комуністичний символ «серп і молот», виготовлений з цукру, що прикрашав приміщення заводууправління одного з підприємств Сумщини.

Відвідувачі музею матимуть можливість ознайомитись зі зразками мистецтва комуністичної доби, разом з тим важливо відтворити важку атмосферу страху, відсутності громадянських прав і свобод. Спеціальна екскурсія та інформація про наслідки політики тоталітарної держави посилюватимуть вплив на почуття та свідомість відвідувачів, спонукатимуть до дискусій та роздумів. Отже, сучасні комеморативні практики спрямовані не лише у минуле, а на майбутнє.

Навіть така консервативна інституція пам'яті, як музей мусить сьогодні змінювати свою політику... «Нова музеологія» вносить істотні зміни у ставлення до публіки та досвіду; робить акцент на індивідуальному історичному досвіді... У локальних музеях... йдеться про незавершуваність творення минулого: актуальні події виштовхуються у минуле, на дистанцію (забування) і перетворюються на предмети пам'яті»¹⁰.

Особливий підхід до створення музею на основі «нарративу пам'яті» (за Г.Касьяновим) було втілено у меморіально-освітньому комплексі пам'яті жертв тоталітаризму та збройних конфліктів «Родинна пам'ять» у місті Шостці. Ідея належить співробітникам Документаційного центру дослідження історії порохового заводу м. Лібенау (Німеччина), в

⁸ Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Музеєзнавство: навч. посіб. / М. Рутинський, О. Стецюк // К.: Знання, 2008. – С.225

⁹ Дейнека А.И. Памятники архитектуры Сумщины / А.И. Дейнека // Харьков: Прапор, 1988. - 199 с.

¹⁰ Бондаревська Ірина Історична пам'ять і забування / І.Бондаревська // Філософська думка. -2013. №6. – С. 18-21.

якому під час Другої Світової війни працювали близько 2 тис. осіб, примусово вивезених з України. В 1990-х рр.. громада німецького міста почала досліджувати воєнний період історії свого краю, з часом пошуки привели до Шостки – міста на Півночі Сумщини, відомого завдяки військовим заводам з виробництва вибухових речовин та деталей зброї. Із зустрічною ініціативою виступили художник Кролевецької ткацької фабрики Іван Дудар, який розшукував документальне підтвердження своєї праці на пороховому заводі фірми «Айбіа» поблизу сіл Штаєрберг та Лібенау й на початку 2000-х рр.. звертався до бургомістрів цих сіл у Нижній Саксонії. Упродовж 2005 – 2011 рр. Документаційний центр (виконавчий директор Мартін Гузе) проводив інтенсивні пошуки свідків, документів в архівах Німеччини та України. Партнерами у роботі Документаційного центру виступили Українсько-німецький фонд «Взаєморозуміння і примирення», а з 2008 р. - Міжнародна гуманітарна організація «Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність». За цей час було зібрано багато цінних документів про мешканців Шостки та навколишніх сіл, які були примусово вивезені і працювали на пороховому заводі у Лібенау. Після узгодження попереднього проекту експозиції з міським головою Шостки Миколою Ногою було вирішено розмістити зібрані матеріали у місцевому краєзнавчому музеї. До підготовки експозиції долучилися музейні працівники, науковці Інституту історії України НАНУ, співробітники відділу архітектури і містобудування Шостки. Згодом, коли до робочої групи приєднався Народний художник України Анатолій Гайдамака, проект набув нової форми – створення окремого музею, який розмістили в одному з приміщень виробничого об'єднання «Свема». До пошуку експонатів для нового музею долучилися місцеві краєзнавці, вчителі, мешканці Шостки. Розширилася й наукова концепція експозиції, яка включала матеріали про репресії 1930-х рр., події нацистської окупації, повоєнні долі колишніх оstarбайтерів та військовополонених. 15 жовтня 2015 р. відбулося урочисте відкриття меморіально-освітнього комплексу пам'яті жертв тоталітаризму та збройних конфліктів «Родинна пам'ять». Як наголосив у вітальному слові при відкритті музею директором Документаційного центру Мартін Гузе, «Ми вважаємо своїм обов'язком усіма можливими засобами не допускати посилення деспотизму, диктатури, свавілля та ненависті у світі»¹¹. Заступник керівника відділу культури, освіти та національних меншин Посольства Німеччини в Україні Даніель Лісснер підкреслив, що меморіально-освітній комплекс не лише сприяє збереженню пам'яті про злочини нацистського режиму у роки війни та трагедію цивільного населення, але й заохочує відвідувачів до роздумів і усвідомлення цінностей людського існування, засудження ворожнечі та ненависті за будь-яких умов.

Головна ідея експозиції «Родинна пам'ять» полягає у тому, щоб на основі особистих документів (фотографії, листи, спогади, щоденники) та речових експонатів показати долю різних груп цивільного населення України у роки Другої Світової війни. Хронологічно розповідь охоплює життя кількох поколінь і відображає основні події історії країни протягом усього XX століття – форсовану модернізацію міста і села, репресії, роки нацистської окупації та повоєнне життя репатріантів. Музейні інсталяції, складені з меблів та особистих речей, відтворюють атмосферу тих часів, допомагають зрозуміти настрої та почуття людей, відображають основні тенденції суспільного життя: українську національну і радянську індустріально – модернізаційну. Фото, кінохроніка, документальні фільми доповнюють експозицію, а сучасні знімки персонажів музею ілюструють повсякденне життя колишніх оstarбайтерів. Їх розповіді записано у формі відеоінтерв'ю і розміщено на планшетах в експозиційних залах.

Отже, сучасний музей – це не лише зібрання мистецьких творів, він повинен стати важливим інструментом політики історичної пам'яті. Зміна топоніміки, знесення з вулиць та площ матеріальних символів минулого – лише перший крок на шляху до перебудови свідомості суспільства. Експозиція музею тоталітаризму має на меті не забуття радянського

¹¹ Меморіально – освітній комплекс пам'яті жертв тоталітаризму та збройних конфліктів «Родинна пам'ять»/Авт. упор.: М.Гузе, Л.І.Даниленко, М.Г.Кокшайкін, Т.В.Пастушенко, О.І.Плодиста. – К.:КВЦ, 2016. – С.6

минулого, а навпаки, бути прикладом того, що ніколи не повинно повторитися. Сучасні комеморативні практики, зокрема, й на локальному рівні, передбачають як цивілізовані способи позбавлення від пам'ятників і назв, які символізують комуністичний період історії XX століття, так і й створення меморіальних просторів, спрямованих на переосмислення минулого та дискусії про майбутнє.